

3. Вясельная традыцыя Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік / Укладанне В.С. Новак; Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Мінск: Права і эканоміка. 2011. – 485 с.

УДК 811. 161. 2: [398 + 34]

Лавриненко С.Т.
(Київ, Україна)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА КАТЕГОРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРОПРАВОВОЇ ІНФОРМАТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Процеси концептуалізації та категоризації культуроправової інформативності українського фольклору забезпечили виявлення у текстах різних жанрів системи мовних знаків етноправового досвіду, а також дозволили обґрунтувати наявність у народнопоетичному конструкті категорій правосуб'єктності, правосвідомості, правоздатності.

Ключові слова: концептуалізація, категоризація, культуроправова інформативність, український фольклор.

Процессы концептуализации и категоризации культуроправовой информативности украинского фольклора способствовали выявлению в текстах разных жанров системы языковых знаков этноправовой сферы, что послужило обоснованию вербализации в народнопоетическом конструкте категорий правосубъектности, правосознания, правомочности.

Ключевые слова: концептуализация, категоризация, культуроправовая информативность, украинский фольклор.

Processes of conceptualization and categorization of cultural and legal informativity in Ukrainian folklore ensured exposition of both ethnic and legal lingual signs in the texts of different genres, that gave grounds to the existence of such categories as: legal subjectivity, legal consciousness and legal capacity in folk poetic conceptual construction.

Key words: conceptualization, categorization, cultural and legal informativity, Ukrainian folklore.

Серед найважливіших аспектів лінгвокультурологічних студій С. Єрмоленко [1; 2], В. Жайворонка [3; 4], В. Кононенка [5], Л. Мацько [6], А. Мойсієнка [7], Н. Мех [8], Н. Данилюк [9] та ін. слід назвати: характеристики взаємодії мовних і позамовних чинників народного досвіду, дослідження етновмотивованого підґрунтя концептуалізації та категоризації світу, виявлення принципів вербалізації ключових національно-культурних концептів. На наше глибоке переконання, первісна правова інформативність фольклорних текстів як породження взаємодії мови, свідомості, культури має розглядатися з лінгвокультурологічних позицій. У попередніх публікаціях ми неодноразово звертали до

розгляду способів словесного оформлення елементів культуроправових уявлень, відтворених різними жанрами народнопоетичного конструкту [10; 11; 12]. Пошуки філологічних моделей представлення нової точки зору на фольклорний матеріал, показали, що аналіз зазначеного феномену неможливий без застосування понять концептуалізації та категоризації. Метою статті є інтердисциплінарне осмислення концептуалізації та категоризації народнопоетичних структур, які забезпечують трансляцію елементів знання культуроправового формату. Згадана проблема досі залишалася поза увагою мовознавців, отже спроба її розв'язання здійснюється вперше.

Лінгвокультурологічний образ правової сфери українського фольклору має вигляд концептополя, складного когнітивного явища інтегративного типу, що втілює багатоаспектну нестереотипізовану інформацію, породжену в результаті взаємодії різних донорських зон. Фольклороправове концептополе становить систему взаємопов'язаних концептуальних галузей – когнітивних контекстів, необхідних для інтерпретації мовних одиниць відповідної семантики, а також презентує сферу народного досвіду, яка об'єднує у межах цілісної концептуальної структури різні аспекти позамовного і мовного знання правового формату. Призначення фольклороправового концептополя полягає в оприявленні специфічного словесного наповнення мовних одиниць різних рівнів з опорою на сукупний досвід лінгвокультурної спільноти. Семантичний опис мовних об'єктивуючих компонентів розгляданого концептополя передбачає вивчення процесів концептуалізації та категоризації відповідної сфери знань, а також осмислення мови не лише як засобу трансляції певних інформаційних структур, але й як прояву суголосся незчисленних рецепцій навколишнього світу, накопичених багатьма поколіннями українців.

Концептуалізація поряд із категоризацією належить до ключових понять когнітивної лінгвістики, адже фіксація певного концепту за мовним знаком є базою формування семантичного простору. У природній мові світ екстралінгвістичної реальності подається через людську інтерпретацію, і в цьому розумінні «онтологія» явищ, представлена природною мовою, визначається тим, як люди, що використовують мову, концептуалізують позамовну дійсність. Тож ті чи ті мовні характеристики буття можливі лише на фоні певного способу мовної концептуалізації світу [13; 14; 15; 16; 17]. У дослідженнях М.М. Болдирева, М.В. Нікітіна, О.В. Падучевої, К.В. Рахліної, А. Вежицької та ін. концептуалізація тлумачиться як спосіб узагальнення людського досвіду, що об'єктивується структурою, значенням, функціональним модусом вербалізованих концептів. Концептуалізація – «один із найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні отриманої нею інформації, яка надходить із різних каналів і приводить до творення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи у мозку (психіці) людини» [18: 93]. Мета концептуалізації – понятійна класифікація уявлень про об'єкти та їх ознаки. Матеріалом для концептуалізації слугують інформаційні резерви розуму, неоднакові за способами накопичення й презентації знань про певні явища. Концептуалізація здійснюється шляхом формування цілісних уявлень і відповідної мисленнєвої обробки отриманих вражень. Результатом концептуалізації є формування у свідомості людини або колективній свідомості етносу концептуальної системи (системи концептів), що відтворює у вигляді структурованих та упорядкованих знань розрізнені враження про навколишню дійсність і втілює результати внутрішнього рефлексивного

досвіду. Концептуальна система кодує інформацію, яка поступає до неї у мовній і невербальній формах різними шляхами: від органів чуття, у результаті осмислення, на підставі інтуїції позасвідомих процесів або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів. Сутність процесу концептуалізації зводиться до структурування знань за посередництва концептуальних одиниць. «Кожний окремих акт концептуалізації становить приклад розв'язання проблеми, і у ньому задіяні уможливлені механізми, отримання вивідних даних (інференції) та інші логічні операції» [18: 93]. Тісно пов'язаним із процесом концептуалізації виявляється процес категоризації. Категоризація спрямована на «об'єднання одиниць, що виявляють у тому чи тому відношенні подібність або характеризуються як тотожні, у більш крупні розряди» [18: 46]. Взаємозумовлені процеси концептуалізації та категоризації розрізняються кінцевим результатом і метою. Якщо процес концептуалізації спрямований на виділення певних мінімальних одиниць людського досвіду у їх ідеальній змістовій презентації, то процес категоризації – на об'єднання одиниць, що виявляють у тому чи тому відношенні подібність або характеризуються як тотожні. Концептуалізація пов'язана з категоризацією за способом кваліфікаційної діяльності: перша спрямована на організацію у свідомості ідеальних структур і зв'язків між ними, друга – на інтеграцію цих структур в ієрархію класів за принципом руху від конкретного до загального й до більш загального, а також за принципом вибору найкращих зразків у категорійній мережі [16: 405].

Концептуалізація культуроправового поля фольклорного конструкту можлива тому, що у свідомості носіїв народнопоетичної традиції наявний рівень, на якому зосереджується й інтегрується інформація сфер правосуб'єктності, правосвідомості, правоздатності, отримана чуттєвим, мисленнєвим, інтуїтивним та іншими способами.

Категоризація є механізмом структур мислення, що передбачає об'єднання предметів і явищ у відповідні класи й рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини. Категоризація пов'язана з усіма когнітивними системами й операціями (порівнянням, ототожненням, аналогією) [18: 42–43]. Саме когнітивна наука вперше поставила питання про категоризацію досвіду людини з огляду на процеси вивчення когніції. Традиційно категоризація осмислюється крізь призму її ролі у процесах згортки інформації й концептуалізації невичерного різноманіття світу. За твердженням О.О. Селіванової, дослідження категоризації важливе щодо розуміння операцій індивідуальної та колективної свідомості, для вивчення способів зберігання, обробки та використання знань [16: 377].

Категорія – одна з властивих людському мисленню пізнавальних форм, що дозволяє узагальнювати досвід і здійснювати класифікацію його складників. Лінгвістика виробила погляд на категоризацію як на результат когнітивної практики, і поставила за мету з'ясувати, на основі чого класифікує речі звичайна людина та як вона зводить безкінечне різноманіття власних відчуттів і об'єктивне багатоманіття матерії у певні рубрики. Оскільки формування категорій є результатом задіяння низки розумових механізмів, вивчення категорій має починатися з аналізу мисленнєвих процесів, які переживає людина у ході категоризації та формування мисленнєвих одиниць [15: 77]. Елементи категорій вступають у різноманітні взаємовідношення і тим презентують категоризацію світу. Класичні категорії структуровані як пучки ознак, що виявляються у процесі наукового пізнання. М.М. Болдирев вважає, що «в основі формування категорій лежать певні структу-

ри знань – знання про те, які елементи входять до складу чи можуть бути віднесеними до даної категорії, які їх основні характеристики, як і якими відношеннями вони пов'язані з іншими категоріями, які зразки є найбільш типовими для цієї категорії, а які – найменш типовими та ін.» [13: 66]. Основу категорії складає прототип, який визначає її зміст. Підвалини теорії прототипів, або прототипної семантики закладено Е. Рош, яка спиралася на феноменологічні концепції К. Штумпфа, Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті та ін. Основним поняттям зазначеного підходу став прототип – мисленнєвий корелят найкращого зразка певного класу об'єктів, згідно з концепцією «родинної схожості» Л. Вітгенштейна; або найбільш типовий цілісний представник певної категорії, вибір якого пов'язаний із досвідом людини, виробленим шляхом її пізнавальної діяльності та особливостями її мислення [19: 48–49]. Прототип розглядається як центральний член категорії, елемент-генератор, що забезпечує підведення нових членів під розглядану категорію. Власне процес підведення здійснюється на підставі зіставлення з прототипом, який може бути індивідуальним, етнічним чи універсальним. Таким чином, «категоризація – це, з одного боку, знання категорій об'єктів і явищ та їх назв і, з іншого боку – сам процес віднесення тих чи тих об'єктів до конкретної категорії, включаючи надання їм відповідних назв» [13: 67]. При цьому необхідно підкреслити, що когнітивна категорія як одиниця ментального освоєння світу відзначається високим рівнем узагальнення. Ступінь абстракції може варіюватися, оскільки категоризація предметів і явищ навколишнього світу може відбуватися на різних перцептивних рівнях.

На думку Е. Рош, прототип є точкою когнітивної референції, яка утілює найбільш виразні ознаки категорії, рубрикою досвіду, виокремленою шляхом пізнавальної діяльності людини, що дозволяє визначити всю категорію в цілому [19: 132–147]. У межах прототипної семантики дослідниця розглядає ментальну процедуру категоризації як результат особливостей сприйняття світу, моторної активності, культури, притаманної мові метафоричності, метонімічності та образності й підкреслює, що прототипи можуть бути представленими у вигляді системи пропозицій чи системи зображень. А. Вежицька обґрунтувала необхідність синтезу прототипного підходу із класичним і представила прототип у вигляді еталонно-ідеалізованого образу [14; 20]. Дж. Лакофф припустив можливість застосування теорії прототипів як пояснювальної для механізмів мислення й концептуальних структур, а також сформулював ряд принципів категоризації понять: центральність, ланцюжковість, дистантність (зв'язки центральних членів із віддаленими), культурність та ін. З погляду мовознавця, «для категоризації важливими є такі фактори, як образне сприйняття, фізична взаємодія, ментальні параметри, роль реалій в культурі» [15: 48]. Зв'язки, що лежать в основі категоризації, проєктуються Дж. Лакоффом на п'ять типів ідеалізованих когнітивних моделей: пропозиційних (пропозиція, сценарій, пучок ознак, таксономія, реальна категорія), образно-схемних, метонімічних, метафоричних і символічних [15: 176].

Погоджуємося з думкою М.М. Болдирева, який стверджує, що для процесу категоризації важливо не тільки виконання таких операцій, як «членування світу на категорії різного рівня абстракції й співвіднесення з ними певних об'єктів і явищ, але й спеціальне виділення серединного, психологічно найбільш значущого, тобто базового рівня» [13: 69]. На переконання дослідника, категоризація об'єктів здійснюється гештальтно,

тобто нерозчленовано: люди сприймають об'єкти й оперують відповідними концептами неусвідомлено, не замислюючись про їх основні характеристики й складові компоненти» [13: 76].

Процес категоризації відбувається на базі когнітивних моделей. Останні складають когнітивний апарат, результатом дії якого і є категоріальні класифікації. Правова інформативність народнопоетичного конструкту спирається на лінгвокультурні прототипи, що входять до складу відповідного концептополя. Фольклорний гіпертекст містить правові моделі, представлені лінгвокультурними пропозиціями та лінгвокультурними сценаріями.

З точки зору М.Ф. Алефіренка, теорії концептуалізації й категоризації світу, у процесі яких відбувається класифікація й підведення інформації під ті чи ті категорії, сприяють упорядкуванню розуміння співвідношення концепту і смислу. Сенси, як мінімальні одиниці людського досвіду, структурують концепти, а ті, у свою чергу, на підставі наявних у їх складі спільних смислів, утворюють категорії. У межах концепту сенси постійно уточнюються й модифікуються відповідно до знов отриманої інформації. Саме тому концепти слугують оперативними одиницями нашої свідомості, посередниками між мовою й позамовним світом [21: 128–129].

Культуроправова інформативність утворюється сукупністю відповідних смислів, що реалізуються у фольклорних текстах різних жанрів за допомогою: 1) культурологічних сем як елементів значень номінативних маркерів реалій етнобуття (культурологічні семи представлені зокрема у складі фольклороправових лінгвокультурем «булава», «нагайка», «китайка» та ін.); 2) оцінних, естетичних, емотивних, культурологічних конотацій мовних одиниць різних рівнів (зазначені конотації наявні у фольклороправових лінгвокультурах «злодій», «вояк», «бурлака», «земля Християнська», «полон бусурманський» та ін.); 3) культурологічного тла тексту (наприклад, весільного), що створюється низкою мовних і позамовних засобів. Нетотожні за конфігураціями сукупності культуроправових смислів адаптуються відповідними лінгвокультурними концептами – мовними фіксаціями уявлень, сформованих на основі ціннісних орієнтацій і соціально-історичного досвіду носіїв національного світобачення.

Виокремлення етноправового сегменту у загальному масиві інформативності, трансльованої українською народною традицією, потребує урахування взаємовпливів цілої системи ядерних і периферійних культурологічних зрізів. Код правової культури фольклорного конструкту, включаючи антропний, акціональний, аксіологічний субкоди, тісно пов'язаний з елементами інших культурних кодів: 1) біоморфним, співвіднесеним із сприйняттям тваринного, рослинного світу та світу міфологічних істот; 2) просторовим, що регламентує членування простору, локалізацію людини і об'єктів предметного світу; 3) часовим, який фіксує прояви абсолютного й відносного часу, презентує часовий план життя людини у масштабах Всесвіту; 4) предметним, що відтворює еталони метричної системи, представляє побутові реалії й різні артефакти; 5) духовним, спроможним моделювати моральні пріоритети, життєві цінності тощо. Межа між кодами культури не є чіткою, вони відзначаються дифузистію. Одним із проявів взаємного проникнення кодів слугує їх переінтерпретація – представлення елементів однієї кодової системи знаками іншої. Так, біоморфний код може постачати знаки для просторового, часового, духовного й ін. кодів, предметний часто використовується для характеристики людини, простору,

часу тощо. Те, що код культуроправової інформативності фольклорного конструкту постає на перетині універсальних етнокультурних кодів і породжених їх взаємодією субкодів, пояснюється антропоцентричною сутністю предмету дослідження. У безкінечному розмаїтті лінгвокультурологічних одиниць фольклорного гіпертексту найважливішими для розгляду етноправового потенціалу носіїв традиції будуть позначення людини, її дії та ціннісних орієнтирів, визначених антропом, акціональним, аксіологічним субкодами, що утворилися внаслідок селекції низки сегментів біоморфного, просторового, часового, предметного, духовного кодів національної культури.

Виявлені особливості слугують свідченням концептуалізації та категоризації елементів культуроправової інформативності фольклорного конструкту і засвідчують польовий характер розгляданого явища. Концептуалізація сприяє осмисленню культуроправової інформативності, трансльованій народнопоетичним масивом, упорядкуванню рефлексивного культуроправового досвіду його творців і носіїв, систематизації квантів знання, що постало на базі буденних уявлень про дійсність й здобуло культуроправову інтерпретацію у мозку та психіці персонажів і нараторів аналізованих текстів. Концептуалізація дозволяє надати культуроправовому полю фольклору упорядкованого характеру, виділити правові смисли й схарактеризувати досліджувану сферу за допомогою концептів. Категоризація культуроправової інформативності фольклорного масиву пов'язується з презентацією правового знання, відтвореного різними жанрами усної народної творчості, підведенням явищ, об'єктів, процесів, ознак буття під рубрики фольклороправової компетенції, серед яких: правосуб'єктність, правосвідомість, правоздатність, порядок, порушення порядку, відновлення порядку, розум, воля, потреба, інтерес, примус, влада, закон, наказ, злочин, суд, кара, угода та ін. Провідні фольклороправові категорії тісно пов'язані з конкретними концептами та групами концептів.

Застосування теоретичних положень концептуалізації та категоризації забезпечує перспективи моделювання когнітивної матриці культуроправового поля фольклорного конструкту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд: [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.
2. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури: [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К.: Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Жайворонок В.В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В.В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – №5 – 6. – С. 23–35.
4. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: [нариси] / В.В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 261 с.
5. Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: [монографія] / В.І. Кононенко. – К.: Вища школа, 2008. – 327 с.
6. Мацько Л.І. Українська мова у освітньому просторі: [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»] / Л.І. Мацько. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 607 с.

7. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур: [наукове видання] / А.К. Мойсієнко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 280 с.
8. Мех Н.О. Лінгвокультурологема “ЛОГОС” у науковій, релігійній та художній картинах світу: [монографія] / Н.О. Мех. – К.: Інститут української мови НАН України, 2011. – 410 с.
9. Данилюк Н.О. Поетичне слово в українській народній пісні: [монографія] / Н.О. Данилюк. – Луцьк: Вежа, 2010. – 511 с.
10. Лавриненко С.Т. Концептуалізація правових смислів в українських обрядових піснях / С.Т. Лавриненко. // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. – Вип. 25. – Ч. 2. – К.: РВВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2009. – С. 133–142.
11. Лавриненко С.Т. Концептуалізація уявлень сфери народної правосвідомості в українських думках / С.Т. Лавриненко. // Наукові Записки. – Серія «Філологічні науки» (Мовознавство). – Вип.89 (1). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2010. – 430 с. – С. 328–332.
12. Лавриненко С.Т. Концептуалізація фольклорних уявлень про злочини проти власності / С.Т. Лавриненко. // Славянские языки и культуры в современном мире: Труды и материалы. II Международный научный симпозиум. Москва, МГУ 21–24 марта 2012 г. – М.: МАКС Пресс, 2012. – С. 231–232.
13. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка / Н.Н. Болдырев // Концептуализация мира в языке: [коллективная монография] / гл. ред. Е.С. Кубрякова. – Тамбов: Издательство ТГУ им. Г.Р. Державина, 2009. – С. 25–78.
14. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: [монография] / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 411 с.
15. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении: [монография] / Дж. Лакофф. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми: [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – 712 с.
17. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика: [учебное пособие] / Р.М. Фрумкина. – Москва: Академия, 2007. – 320 с.
18. Краткий словарь когнитивных терминов / [Под общей редакцией Е.С. Кубряковой]. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
19. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка / [Перевод с английского языка, составление, редакция, вступительная статья В.В. Петрова, В.И. Герасимова] – М.: Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. – 320 с.
20. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
21. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: [учебное пособие] / Н.Ф. Алефиренко. – М.: Флинта, Наука, 2010. – 288 с.